

मनिराज जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत नेपाली
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

त्रैलोक्यनाथ जोशी

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६६

शोधनिर्देशक

प्रा.डा. महादेव अवस्थी

साहित्यकार मनिराज जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र

सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत नेपाली

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

त्रैलोक्यनाथ जोशी

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६६

सिफारिसपत्र

नेपाली एम.ए. (शैक्षिक वर्ष २०६१-०६३) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री त्रैलोक्यनाथ जोशीले मनिराज जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकको यो शोधपत्र मेरा निर्देशनमा परिश्रमपूर्वक तयार पार्नुभएको हो । नेपाली एम.ए.को शोधकार्यको सालाखाला स्तरका दृष्टिले यो शोध उपयुक्त रूपमा सम्पन्न गरिएको छ । म यस शोधकार्यसँग सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६६/३/१४

प्रा.डा. महादेव अवस्थी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि.कीर्तिपुर ।

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत नेपाली स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि साहित्यकार मनिराज जोशीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व विषयक यो शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु प्रा.डा. महादेव अवस्थीको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो अति व्यस्त जीवनमा पनि अमूल्य समय दिई मलाई समुचित निर्देशन दिएर लेखनमा अभिप्रेरित गर्नुहुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरु डा. अवस्थी प्रति सर्वप्रथम म कृतज्ञता एवम् आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरो रुचिको विषयलाई स्वीकृत गरी शोधकार्यका निमित्त सुअवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा. राजेन्द्र सुवेदी र नेपाली केन्द्रीय विभाग प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । शोधकार्यको सिलसिलामा कार्य प्रारम्भदेखि प्रस्तुत शोधपत्रलाई यस अवस्थामा पुऱ्याउँदासम्म उत्पन्न कठिनाइका बावजुद पनि आफ्नो व्यस्त एवम् अमूल्य समय दिई आवश्यक सामग्रीहरु उपलब्ध गराई सहयोग र समुचित सल्लाह समेत प्रदान गर्नुहुने मेरा शोधनायक श्रद्धेय साहित्यकार श्री मनिराज जोशी प्रति अत्यन्त कृतज्ञ र ऋणी छु । आदरणीय मनिराज जोशीज्यू प्रति म हृदय देखि नै हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

मलाई नेपाली साहित्यप्रति मोह जगाउनु हुने मेरा पूज्य हजुरबा स्व. नन्दलाल जोशी प्रति म आजीवन आभारी रहनेछु । विषम घरायसी परिस्थितिका बावजुद पनि मलाई पढ्नका लागि सदैव हौसला प्रदानगरी निरन्तर सहयोगी भूमिका खेल्ने मेरा परम् पूज्यनीय पिता श्री केशवराज जोशी र माता महेश्वरी जोशी प्रति श्रद्धाभाव प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा सामग्री सङ्कलनमा सहयोग गर्ने मित्रहरू, मलाई प्रेरणा र हौसला दिने मेरा आफन्तजनहरूका साथै हितैषी मित्र नारायण खकुरेल, बहिनी सविता गैरे र शारदा अधिकारीलाई पनि विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोधपत्रलाई टङ्कण गरी सहयोग पुऱ्याउने पिस कम्प्युटर कीर्तिपुरलगायत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने सबै व्यक्ति वा संस्था प्रति हार्दिक आभार प्रकटगर्दै यस शोधको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

प्रस्तुतकर्ता

त्रैलोक्यनाथ जोशी

धनगढी, २ कैलाली, नेपाल

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्र श्री त्रैलोक्यनाथ जोशीले त्रि.वि.स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) मा नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नुभएको मनिराज जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व नामक शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा.राजेन्द्र सुवेदी
विभागीय प्रमुख
२. प्रा.डा. महादेव अवस्थी
शोधनिर्देशक
३. डा.जयराज पन्त
वाह्य परीक्षक

मिति:-०६६/०३/१८

सङ्क्षेपीकृत शब्द

अनु	=	अनुवाद
एम.ए.	=	मास्टर अफ आर्टस्
काठ.	=	काठमाडौं
क्र.स.	=	क्रम सङ्ख्या
ज्यो.	=	ज्योतिष
डा.	=	डाक्टर
नं.	=	नम्बर
पु.	=	पुजारी
प्रा.	=	प्राध्यापक
पृ.	=	पृष्ठ
पं.	=	पण्डित
बी.पी.	=	विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला
वि.सं.	=	विक्रम सम्वत्
रु.	=	रुपैयाँ
ले.	=	लेखक
संस्क.	=	संस्करण
सम्पा.	=	सम्पादक
सा.	=	साप्ताहिक
स्व.	=	स्वर्गीय
त्रि.वि	=	त्रिभुवन विश्वविद्यालय

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

	पेज नं.
१.१ विषय परिचय	१
१.२ शोधसमस्या	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.५ शोधकार्यको औचित्य	७
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	७
१.७ शोधविधि	८
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	८
१.७.२ विश्लेषण विधि	८
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	८

दोस्रो परिच्छेद मनिराज जोशीको जीवनी

२.१ जन्म र जन्मस्थान	१०
२.२ बाल्यकाल	११
२.३ शिक्षादीक्षा	१२
२.४ पारिवारिक पृष्ठभूमि	१४
२.५ मनिराजका पारिवारिक वंशज	१६
२.६ मनिराजका जोशीका दाजुभाई दिदी बहिनी	१७
२.७ उपनयन संस्कार	१७
२.८ विवाह	१८
२.९ सन्तान	१८
२.१० पारिवारिक आर्थिक अवस्था र बसोबास	१९
२.११ मनिराज जोशीका जागिरका क्षणहरु	२१
२.१२ साहित्यिक क्षेत्रमा संलग्नता	२१
२.१३ स्वभाव र रुचि	२२
२.१३.१. स्वभाव	२३
२.१३.२ रुचि	२३
२.१४ राजनीति र सामाजिक संघ संस्थाको संलग्नता	२४
२.१५ सम्मान तथा पुरस्कार	२५
२.१६ लेखन प्रेरणा र आरम्भ	२७

२.१७ प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरु	२८
२.१७.१ पत्रपत्रिकामा प्रकाशित फुटकर कविताहरुको सूची	२९
२.१७.२ पत्रपत्रिकामा प्रकाशित फुटकर निबन्धात्मक रचना	३४
२.१७.३ पत्रपत्रिकामा प्रकाशित फुटकर समीक्षात्मक लेख	३५
२.१७.४ मनिराज जोशीका अप्रकाशित कृतिहरु	३६
३.१ पृष्ठभूमि	३७
३.२ शारीरिक व्यक्तित्व	३८
३.३ साहित्यिक व्यक्तित्व	३९
३.३.१ कवि व्यक्तित्व	३९
३.३.२ प्रबन्धकार व्यक्तित्व	४१
३.३.३ कथाकार व्यक्तित्व	४२
३.३.४ समालोचक व्यक्तित्व	४३
३.४ साहित्येतर व्यक्तित्व	४४
३.४.१ शिक्षक व्यक्तित्व	४४
३.४.२ ज्योतिषी व्यक्तित्व	४५
३.४.३ सामाजिक र सांस्कृतिक व्यक्तित्व	४६
३.४.४ धार्मिक, आध्यात्मिक तथा पुरोहित व्यक्तित्व	४८
३.४.५ बहुभाषी व्यक्तित्व	४९
३.४.६ सम्पादक व्यक्तित्व	५०
३.४.७ अध्ययनशील व्यक्तित्व	५०
३.४.८ अन्वेषक व्यक्तित्व	५१
३.४.९ अभिप्रेरक व्यक्तित्व	५२
३.५ जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यिक लेखनका बीच अन्तर्सम्बन्ध	५२
३.६ पारिवारिक पृष्ठभूमि र लेखनका बीच अन्तर्सम्बन्ध	५४

चौथो परिच्छेद

मनिराज जोशीका कृतिहरुको विवेचना

४.१. मनिराज जोशीका कवितात्मक कृतिको अध्ययन	५५
४.१.१. फुटकर कविता र तिनका सङ्ग्रहहरुको अध्ययन	५६
४.१.१.१ 'आनन्दगीता' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	५६
४.१.१.२ 'विनोदानन्दमणि' स्तुति काव्यको अध्ययन	५७
४.२ मनिराज जोशीका खण्डकाव्यहरुको अध्ययन	५८
४.२.१ 'सरिता' खण्डकाव्यको अध्ययन	५८
४.२.२ 'धौली' खण्डकाव्यको अध्ययन	६३
४.३ मनिराज जोशीका महाकाव्यहरुको अध्ययन	६४
४.३.१ 'पहलमानसिंह स्वार' (महाकाव्य) को अध्ययन	६४

४.३.१.१ पृष्ठभूमि	६४
४.३.१.२ विषयवस्तु	६५
४.३.१.३ निष्कर्ष	६८
४.३.२ 'दशरथ चन्द' महाकाव्यको अध्ययन	६९
४.३.२.१ विषय परिवेश	६९
४.३.२.२ दशरथ चन्द महाकाव्यमा छन्दको प्रयोग	७३
४.३.२.३ दशरथ चन्द महाकाव्यमा रस र अलङ्कारको स्थिति	७४
४.३.२.४ दशरथ चन्द महाकाव्यमा सूक्तिको प्रयोग	७५
४.३.२.५ निष्कर्ष	७६
४.४ मनिराज जोशीको कथात्मक कृतिको अध्ययन	७७
४.४.१ 'दुई लाखको अर्ति' कथा संग्रह को अध्ययन	७७
४.४.१.१ प्रतिस्पर्धाको परिणाम कथा	७७
४.४.१.२ जिन्दगीको रहर कथा	७८
४.४.१.३ डोटेली बाल कथा	७८
४.४.१.४ गाँणीको छोरो कथा	७९
४.४.१.५ माइली भाउजू कथा	७९
४.४.१.६ कालेको सपना कथा	८०
४.४.१.७ बूढी आमाको आँसु कथा	८०
४.४.१.८ जिरे कथा	८१
४.४.१.९ शहरिया आमा कथा	८१
४.४.१.१० दुईलाखको अर्ति कथा	८२
४.४.१.११ मूल्य निर्धारण कथा	८२
४.४.१.१२ बाजेको घण्टी कथा	८३
४.४.१.१३ अधुरो सपना कथा	८३
४.५ मनिराज जोशीका प्रबन्धात्मक कृतिको अध्ययन	८३
४.५.१ 'श्री बेहडा बाबाको उत्पत्ति र महिमा' प्रबन्ध कृतिको अध्ययन	८३
४.५.२ 'बालज्योतिसार' को अध्ययन	८५
४.५.३ 'वर्तमान युगको माग र ज्योतिषको अपरिहार्यता' कृतिको अध्ययन	८७

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार	८८
शोधनिष्कर्ष	८८
सन्दर्भग्रन्थसूची	९६
क) पुस्तकसूची	९६
ख) पत्रपत्रिकासूची	९७
ग) शोधपत्रसूची	९७
सम्भावित शोध शीर्षकहरु	९८